

УДК 5514

РОЗВИТОК ЛАНДШАФТОЗНАВЧИХ ІДЕЙ І ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

А. Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000 Україна*

Розкрито роль праць В.В. Докучаєва, Г.І. Танфільєва, Г.М. Висоцького, П.А. Тутковського, С.П. Рудницького, В.І. Вернадського та інших вчених у розвитку науки про географічний ландшафт. В історії українського ландшафтознавства з середини ХІХ ст. виділено три періоди: перший – 50–60-ті рр.; другий 70–80-ті рр.; третій – 90-ті рр. по сьогоднішній день. Перераховано основні центри розвитку ландшафтознавства в Україні.

Ключові слова: ландшафтознавство, природний територіальний комплекс, теорія, методика, прикладне ландшафтознавство.

Ландшафтознавчі дослідження в Україні мають понад столітню традицію і пов'язані вони ще з експедиціями відомого російського природознавця В.В. Докучаєва в Полтавську губернію в 1877 та 1888–94 роках. Ним були започатковані комплексні фізико-географічні експедиційні та стаціонарні дослідження, які мали чітку прикладну орієнтацію. Праця В.В. Докучаєва “Наши степи прежде и теперь” (1892) є класичним прикладом комплексного фізико-географічного опису природи степів – з одного боку, і зразком синтетичного прикладного дослідження, спрямованого на оптимізацію сільського господарства у степовій зоні, – з другого. Висунута В.В. Докучаєвим ідея єдності і взаємозв'язку природних компонентів і факторів, згодом була розвинена у працях його учнів, зокрема, таких відомих українських вчених, як Г.І. Танфільєв, Г.М. Висоцький та ін.

Розвиток ландшафтознавчих ідей і ландшафтознавства, починаючи від праць В.В. Докучаєва, в Україні проходив двома шляхами: 1) розроблення наукових основ і проведення комплексного фізико-географічного районування; 2) розроблення вчення про ландшафт і природні територіальні комплекси локального рівня. Обидва ці напрямки з часом злилися у єдину концепцію і становлять сьогодні теоретичний фундамент сучасного ландшафтознавства.

Одна із перших схем комплексного природного районування Європейської Росії належить Г.І. Танфільєву (1897), згідно з якою виділено фізико-географічні області, смуги (зони) і округи. Це було досить обґрунтоване і детальне районування на той час. Г.І. Танфільєв одержав також цікаві результати з вивчення взаємозв'язків між лісом і степом, лісом і тундрою. Ним опубліковано монографії з географії Росії і України (1916–1924) та фізико-географічного районування Одеської губернії (1924).

Вагомий внесок у становлення ландшафтознавства як науки зробив академік Г.М. Висоцький. Він суттєво доповнив розроблену В.В. Докучаєвим концепцію природної зональності. Продовжуючи традиції докучаєвської школи, Г.М. Висоцький займався питаннями прикладного районування.

Вивчаючи взаємодію між компонентами природи, розвинув ідею В.В. Докучаєва про існування провінційних закономірностей фізико-географічної диференціації, незалежно від інших вчених (Г.Ф. Морозова, Л.С. Берга та ін.) розробля уявлення про ландшафт і його морфологічну структуру, висунув ідею створення синтетичних (ландшафтних) карт.

Особливої уваги заслуговують комплексні фізико-географічні праці академіка П.А. Тутковського, які стосуються зональності ландшафтів і ґрунтів Волині (1910) та фізико-географічних краєвидів України (1922, 1924). На підставі геологічної еволюції ним була розроблена генетична класифікація краєвидів (ландшафтів) і проаналізовано розподіл їх по території України.

Важливу роль у становленні української комплексної фізичної географії відіграли праці академіка С.Л. Рудницького. Він ще в 1905 р. довів, що об'єктом географії є земля, як цілісність, земна поверхня, її закономірності і властивості, чим фактично заклав основи вчення про географічну оболонку. С.Л. Рудницький розробив термінологічний апарат географії, обґрунтував чотири підходи географічного дослідження – морфологічний, гилологічний, генетичний і динамічний, які не втратили свого значення і дотепер.

С.Л. Рудницьким також були започатковані перші комплексні фізико-географічні характеристики і описи всієї України у фундаментальних працях “Коротка географія України. Фізична географія” (1910), “Основи землезнання України” (1924–1926) та інших.

Низка нових наукових ідей, які суттєво збагатили природничу науку, в т.ч. і фізичну географію, належать академіку В.І. Вернадському. Він заклав основи геохімії і біогеохімії, що мало значення для становлення геохімії ландшафтів, розробив вчення про біосферу і ноосферу, чим збагатив вчення про географічну оболонку.

Становлення ландшафтознавства в Україні як самостійного наукового напрямку відбулось у другій половині ХХ ст. В його розвитку можна виділити три періоди.

Перший період ландшафтознавчих досліджень (50–60-ті рр.) пов'язаний із розробленням теоретичних і методичних основ, що супроводжувалось складанням ландшафтних карт різних масштабів, написанням перших посібників з теорії ландшафтознавства (Геренчук, 1969) та методики ландшафтного картографування (Міллер, 1972). Основна увага приділялась вивченню генезису, історії розвитку і структури ландшафтів, питанням їхньої класифікації та прикладного використання для цілей сільського господарства, землеустрою та ін.

Ландшафтознавчі дослідження в цей час поєднували з розробленням принципів і методів фізико-географічного районування України, що згодом було втілено у фундаментальній праці “Физико-географическое районирование Украинской ССР” (1968). Важливою віхою в розвитку ландшафтознавства стала Друга всесоюзна нарада з питань ландшафтознавства, яка відбулась у Львові в 1956 р.

Основними центрами розвитку ландшафтознавчої науки в той час були Львівський, Київський, Чернівецький і Таврійський університети та відділення географії Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна Академії наук України. Ландшафтознавство у Львівському університеті започаткував К.І. Геренчук, який з 1954 по 1974 рр. завідував кафедрою фізичної географії, а пізніше (до 1984) працював професором цієї ж кафедри. Під його керівництвом у 50–60-х рр. ХХ ст. було захищено дев'ять кандидатських дисертацій у галузі ландшафтознавства.

Розвиток ландшафтознавства у Київському університеті пов'язаний з дослідженнями член-кореспондента НАН України О.М. Маринича, який працював там з 1946 по 1971 рр. (з 1958 по 1971 рр. завідував кафедрою фізичної географії). Його наукові пошуки присвячені геоморфології та фізичній географії Полісся, вивченню природно-територіальних комплексів України. Ним розроблено низку теоретичних та методичних питань з фізико-географічного районування, ландшафтознавства, наукові засади раціонального природокористування на основі ландшафтознавчого підходу.

Комплексні фізико-географічні дослідження у відділенні географії Інституту геофізики ім. І.С. Субботіна АН України були започатковані в 1964 р. академіком П.С. Погребняком. Після створення відділу фізичної географії протягом десяти років (1965-1975) за розробленим ним ландшафтно-геохімічним методом проводили дослідження на мережі комплексних географічних стаціонарів в Українському Поліссі (Межигір'я), Лісостепу (Тростянець, Михайлівська цілина, Феофанія, Саврань) і Степу (Раденськ) результати яких мали важливе загальнонаукове і прикладне значення.

В Чернівецькому університеті ландшафтознавчі дослідження були започатковані ще в 1953 р. Геренчуком К.І. (в 1945–1954 рр. завідував кафедрою фізичної географії) і розвинуті Л.І. Воропай, М.О. Куницею, М.М. Рибіним (1966 р.), які вивчали переважно природні територіальні комплекси Українських Карпат.

Комплексні фізико-географічні дослідження з природного районування і вивчення структури ландшафтів Криму проводили і в Таврійському університеті. Результати викладені в роботах В.Г. Сні (1960 р.), П.Д. Підгородецького (1961 р.) та інших.

Другий період розвитку ландшафтознавства (70–80-ті рр.) характеризується підвищеною увагою до вивчення структури і, особливо, функціонування й динаміки ландшафтів як експедиційними, так і стаціонарними методами на базі комплексних географічних стаціонарів, зокрема, Академії наук України (Димерський – Полісся (1981) і Львівського університету (Розтоцький – Розточчя (1969) і Чорногірський у Карпатах (1979)). Розгорталися дослідження з геофізики і геохімії ландшафтів, широко впроваджувалися дистанційні, аерокосмічні та математичні методи у ландшафтознавстві.

Продовжували розробляти питання теорії ландшафтознавства і фізико-географічного районування. Створюються нові ландшафтні карти на окремі регіони і в масштабах усієї країни, регіональні ландшафтознавчі описи і характеристики.

Були з геосистемної позиції проаналізовані фізико-географічні фактори середовища (А.М. Оліфеов, Таврійський університет), розроблені теоретичні та методичні засади ландшафтознавчих досліджень гірських територій (Г.П. Міллер, Львівський університет), ландшафтознавчі основи регіонального проектування (П.Г. Шищенко, Київський університет), радіогеосистемний підхід для дослідження природних територіальних комплексів (В.Ю. Некос, Харківський університет), концепція природно-господарських територіальних систем (Г.І. Швєбс, Одеський університет), уявлення про просторово-часову організацію геосистем і геосистемні взаємодії (В.А. Боков, Таврійський університет), основи палеоландшафтознавства (М.Ф. Веклич, Інститут географії НАН України) та інші перспективні напрями.

Свідченням зростаючого потенціалу українського ландшафтознавства було проведення республіканського ландшафтознавчого семінару у Шацьку (1982 р.) та

двох Всесоюзних нарад з питань ландшафтознавства – восьмої у Львові (1988 р.) і дев'ятої у Вінниці (1990 р.).

Значно розширилась сфера прикладних ландшафтознавчих пошуків – розвитку набули ландшафтно-інженерні, ландшафтно-меліоритавні, ландшафтно-рекреаційні, ландшафтно-проектувальні та інші дослідження. Розробляються ландшафтознавчі основи раціонального регіонального природокористування тощо.

Третій, сучасний, етап розвитку ландшафтознавчої науки в Україні (90-ті рр. по сьогоднішній день) пов'язаний із значним розширенням можливостей розвитку географічної науки в умовах державної незалежності України та впровадженням нових підходів. Для цього періоду характерне впровадження постнекласичних методологій (в 1994, 1996 і 1998 рр. в Києві відбулись три спеціальні конференції), ідей і методів екології у ландшафтознавство, геоінформаційних технологій і розроблення геоекологічних інформаційних систем. Так, наприклад, у Львівському університеті формуються середньомасштабні геоекологічні бази даних для Українських Карпат, басейну Верхнього Дністра і великомасштабні для міста Львова і кількох ключових ділянок Українських Карпат.

Розроблено нові напрямки ландшафтознавства, що стосуються методологічних проблем ландшафтознавчого аналізу і синтезу (В.М. Пашенко), організації геопростору і стратегії природокористування в горах (О.П. Ковальов), еколого-геохімічного аналізу ландшафтів (В.М. Гуцуляк), аналізу стійкості геосистем до антропогенних навантажень (М.Д. Гродзинський), ландшафтно-геохімічного аналізу й оцінки екологічного стану територій (Л.Л. Малишева), аналізу антропогенних ландшафтів Правобережжя України (Г.І. Денисик), закономірностей організації ландшафтознавчих фацій (В.М. Петлін), еколого-ландшафтознавчого аналізу гірських територій (А.В. Мельник), екогеохімії ландшафтів у зонах техногенезу (Ю.Г. Тютюнник) та ін.

Більшої уваги сьогодні надають прикладним ландшафтознавчим дослідженням. Розробляють питання аналізу антропогенних навантажень на ПТК, оцінюють екологічну ситуацію в зонах радіоактивного забруднення, у великих промислових містах і окремих регіонах країни, розробляють ландшафтні основи моніторингу природного середовища, організації рекреації тощо.

Окрім згаданих вже вище, сьогодні досвід ландшафтознавчих досліджень набуто і в інших навчально-наукових установах України, зокрема, у Дніпропетровському університеті, Луганському, Тернопільському, Київському, Волинському, Сумському та інших педуніверситетах, Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу та ін.

Перспективи розвитку ландшафтознавства в Україні слід пов'язувати з фундаментальними дослідженнями, пізнанням генезису, структури, процесів динаміки і функціонування природних територіальних комплексів різних рангів, як експедиційними, так і стаціонарними і напівстаціонарними методами. Актуальним, на нашу думку, є: 1) проведення суцільного ландшафтного і ландшафтно-екологічного картування країни у масштабі 1: 200 000 на єдиній методологічній основі; 2) розширення мережі комплексних географічних стаціонарів (один стаціонар у кожному фізико-географічному краї), уніфікування програми і методики спостережень; 3) дослідження механізмів антропогенних змін природних територіальних комплексів різного рангу, їхньої стійкості до антропогенних навантажень; 4) розроблення теорії ландшафтознавства, питань, пов'язаних з просторово-часовою ландшафтною організацією території, з морфологією ландшафтів,

закономірностями їхньої еволюції, динаміки, функціонування, стійкості тощо на основі узагальнень емпіричних, фактичних даних.

Основними завданнями методичного плану є: 1) тісне поєднання сучасних дистанційних методів досліджень, ГІС-технологій з польовими дослідженнями й експериментами; 2) поряд з розвитком геохімії і геофізики ландшафту актуальним є розвиток екології ландшафту; 3) розроблення концепції і побудова загальнонаукових (поліфункціональних) і прикладних ландшафтних інформаційних систем для тих чи інших регіонів та ін.

Не менш актуальним є дальший розвиток прикладних напрямків ландшафтознавчих досліджень, як традиційних, що стосується раціонального природокористування й оптимізації природного середовища, охорони природи, так і нових, зокрема, пов'язаних з вирішенням екологічних проблем людини. В цьому плані важливим є розроблення теоретичних, методичних і прикладних питань екологічного ландшафтознавства та ландшафтної екології, проведення відповідних регіональних досліджень. З одночасним вирішенням проблем ландшафтного проектування, актуальним є розроблення ландшафтознавчих підходів до моніторингу, експертизи, управління і прогнозування. Важливою прикладною сферою є рекреація і туризм, розвиток яких неможливий без серйозних ландшафтознавчих обґрунтувань. До числа актуальних науково-прикладних напрямків слід віднести й розробку питань зі збереження ландшафтного різноманіття та забезпечення сталого розвитку території держави.

1. Географічна енциклопедія України. К., 1989 – 1993. Т. 1–3.
2. Давидчук В.С., Петренко К.М., Шевченко Л.М. Фізико-географічні та ландшафтознавчі дослідження // Укр. геогр. журн., 1996. № 2.
3. Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.
4. Маринич О.М. Внесок академіків АН України в розвиток природничо-географічних наук: до 75-річчя Академії наук України // Укр. геогр. журн., 1993. № 3.
5. Развитие географической науки в Украинской ССР. Сб. науч. трудов. Киев, 1990.

THE DEVELOPMENT OF LANDSCAPE IDEAS AND LANDSCAPE SCIENCE IN UKRAINE

A. Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko St., 41, UA-79000 Lviv Ukraine*

The role of V. Dokuchayev, G. Tanfilyev, G. Vysotskyj, P. Tutkovskyj, S. Rudnytskyj, V. Vernadskyj, and others in the development of complex physic-geographical ideas in Ukraine which the forming of geographical landscape doctrine is connected with is enlightened. In Ukrainian landscape history three periods since the middle of XIX century are distinguished: the first – 50-60 years; the second – 70-80 years; the third – 90 years till now.

Key words: landscape science, natural territorial complex, theory, methodic, applied landscape science.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2004
Прийнята до друку 16.06.2004